

REMÉNYI PÉTER*

A JUGOSZLÁV VÁROSHÁLÓZAT RANG-NAGYSÁG ELOSZLÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI

CHANGES IN THE RANK-SIZE DISTRIBUTION OF THE SETTLEMENT SYSTEM OF YUGOSLAVIA

ABSTRACT

During the existence of Yugoslavia its settlement system underwent serious alterations. The turbulent political geographical changes often transformed this system from the several creation of the state to the several dissolutions. After the birth of Yugoslavia its settlement system showed a polycentric pattern due to the various historical regions it included. Until the first breakup this polycentricity decreased a lot, but bipolarity (Belgrade-Zagreb) remained as a consequence of interwar politics of Yugoslavia. After the 2nd WW the system steadily headed towards a harmonic, ideal pattern – according to the terms of Auerbach thesis or Zipf rule – which lasted until 1991. From this turning point the fundamentally changed political geographical environment caused the settlement structure to be changed as well. Seeing as a whole, the settlement system of the former Yugoslavia started to be more polycentric again (Belgrade declining, the new capitals growing). Looking at the individual successor states we can state that monocentricity is general except in Kosovo, but there are differences in sub categories of monocentricity. Croatia, Serbia and Macedonia have classical primate-cities, while Bosnia-Herzegovina inherited a bipolar system again due to the political situation. Montenegro and Slovenia are in between, with a monocentric system with strong second cities.

1. Bevezetés

A délszláv állam történelmét, társadalmi-gazdasági fejlődését sok szempontból vizsgálták már. Minden tudományterület a saját eszközeit alkalmazva mutatja be a térséget és érvel az egység létrejöttéről, majd a széthullásról, illetve azt követően az újbóli integráció és az azt követő dezintegráció elkerülhetetlensége mellett, avagy ellen. Munkánkban nem keressük az állam(ok) születésének és felbomlásának okait és mozgatórugóit, hanem egy érdekes település-földrajzi folyamatra szeretnénk felhívni a figyelmet. A délszláv államok integrálódása és dezintegrálódása a térség városhálózatára is jelentős hatással volt. Korábban évszázadokon keresztül más politikai, gazdasági, kulturális és civilizációs terek részeit képező városhálózatok kerültek egy államba, majd évtizedeken át egy rendszerben fejlődő városok lettek önálló államok városaivá. A turbulens politikai változások a városhálózat hierarchiájában alapvető változásokat generáltak a 20–21. században. Munkánkban arra teszünk kísérletet, hogy ezen változások egyik elemét, a legplasztikusabb és legjobban mérhető lakosságszám-változást nyomon kövessük és matematikai módszerrel (rang-nagyság vizsgálat) következtetéseket vonjunk le a politikai változásokat leképező városhálózati átalakulásokkal kapcsolatban.

Az Auerbach által megfogalmazott rang-nagyság vizsgálatokat a 20. század elején kezdték alkalmazni a városhálózatok szabályszerűségeinek bemutatására.¹ Ez a mutató a településhálózat arányos fejlődéséről ad képet, a harmonikusan fejlődött rendszer szabá-

* PhD, adjunktus, PTE TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

lyos görbét alkot. Auerbach elmélete szerint azt a városhálózatot tartjuk optimálisnak, ahol a városok lakosságszáma annyiad része a legnépesebb városénak, ahányadik helyen található a lakosságszám-szerinti sorrendben. Az ettől való eltérések a városhálózat különböző zavarait, aránytalanságait jelölik. Legjellemzőbb eset, amikor a legnagyobb város (általában a főváros) sokkal nagyobb, mint az őt követő település (ez a helyzet Magyarországon is). Ennek fordítottja is előfordul, amikor több közel azonos méretű város található a rangsor elején (erre hasonlít pl. Olaszország városhálózata).

Végző soron az index fontos és könnyen összehasonlítható információkat nyújt a városhálózatok vizsgálatához. Elsősorban az egy-, illetve többközpontúsággal, valamint a városhálózatok belső arányainak megértésével kapcsolatban használható és az alábbi matematikai képlettel számolható:

$$N_{(n)} = \frac{N_{(1)}}{R_{(n)}}, \text{ ahol}$$

$N_{(n)}$ = a városok sorában n -edik helyet elfoglaló város lakossága,

$N_{(1)}$ = a legnagyobb város lakossága,

$R_{(n)}$ = az n -edik város rangja, a sorrendben elfoglalt helye.²

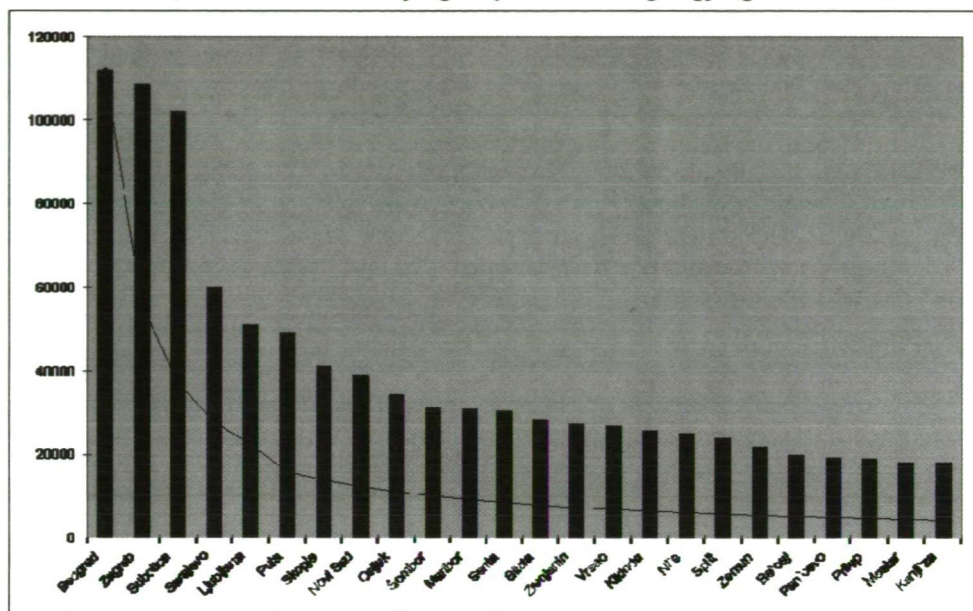
2. A jugoszláv térség városhálózatának fejlődése

Az első világháború után a Balkánon tanúi lehetünk egy délszláv integrációs törekvésnek, mely a jugoszláv állam képében ölt testet. Ezen szintetikus államban³ a különböző fejlődési pályát bejárt települések csak lassan alkottak egy többé-kevésbé egységes rendszert, a köztük lévő különbségek mindvégig megmaradtak, amit erősített az a szerb törekvés, hogy az új állam szerb dominanciájú legyen. Az 1921-es népszámlálás eredményei, illetve az ebből számolt rang-nagyság eloszlás alapján az a furcsa helyzet állt elő, hogy három közel azonos lakosságszámú, a többiekénél lényegesen népesebb város vezeti a rangsort (Belgrád, Zágráb és Szabadka), mely három történelmi régió (Szerbia, Horvátország, magyar Délvidék), három, az SzHSz Királyságba került nemzet központja.

A következő méretkategóriában szintén találunk hagyományos központi szerepkörű városokat is, mint Szarajevó, Ljubljana, Skopje. A városalakosság-lejtő további esése már közelít az optimálisnak vélt görbéhez, az első helyeken álló, kiemelkedő nagyságú települések azonban egyértelműen utalnak az új állam szélsőséges policentrikusságára. Ez a policentrikusság természetesen nem meglepetés, hiszen a számos eltérő, önállóan, vagy más államokban, birodalmakban fejlődött régió központjai egy olyan államalakulatban kerülnek egy rendszerbe, mely korábban soha nem létezett.

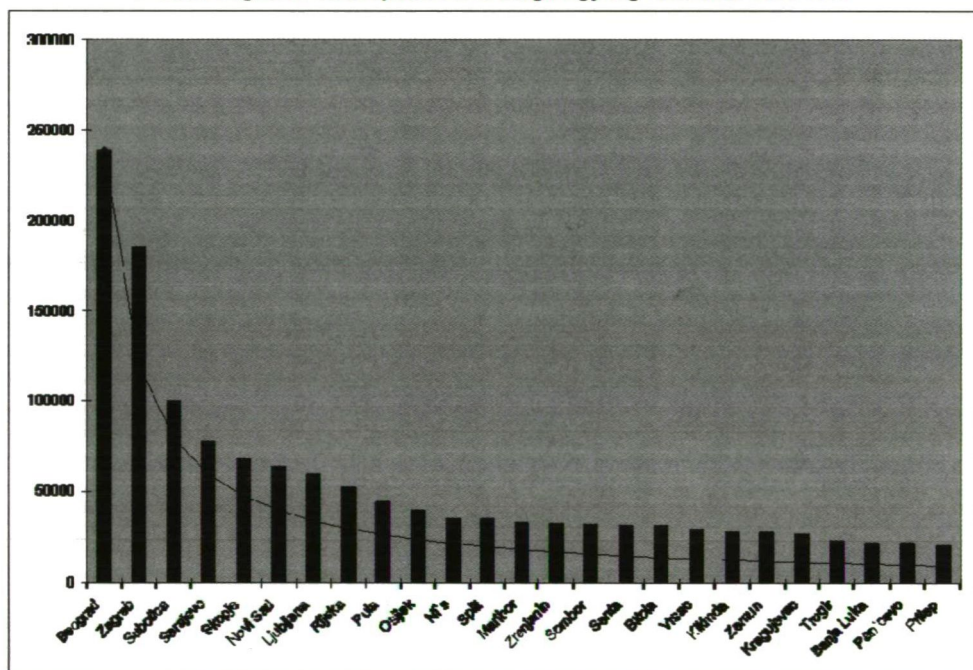
Az 1931-es népszámlálási adatokon jól látszik, hogy megindul egy erőteljes átalakulás a településhálózat esetében is. Erősödik Belgrád központi szerepe, demográfiai súlya is nő. Mellette egyedül Zágráb képes lépést tartani, a politikai értelemben is bipoláris állam második legerősebb nemzete székhelyeként. Szabadka földrajzi értelemben is marginalizálódik, határmenti helyzete nagymértékben gátolja fejlődését, valamint a magyarsághoz való kötődése sem kedvez a városnak. A városhálózat átalakulási folyamata az Auerbach-féle ideális görbe irányában mozdul el.

1. ábra. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság településeinek rang-nagyság eloszlása 1921-ben

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

2. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 1931-ben

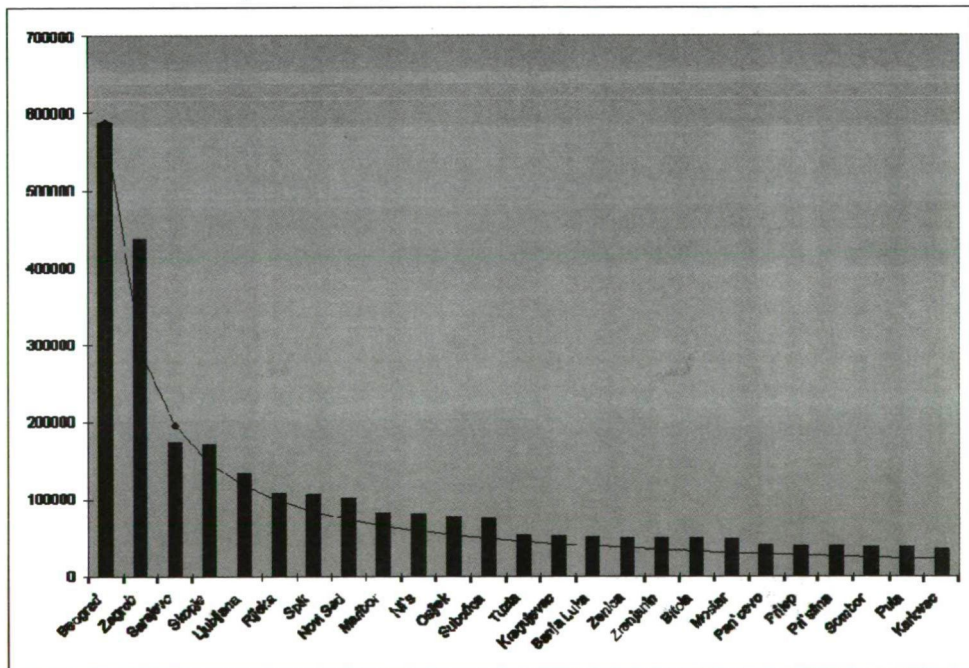

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

A második világháborút követően meginduló társadalmi-gazdasági fejlődés és politikai változások hatására a második jugoszláv államban a településhálózat rang-nagyság eloszlása fokozatosan közelíti az elméletileg optimálisnak tartott görbét. Megerősödnek a középvárosok, regionális központok, melyben fontos szerepe van a szocialista iparosításnak és gazdaságfejlesztésnek is. Belgrád tovább növeli súlyát a településhálózatban, de Zágráb jelentősége is növekszik, a településhálózat bár csökkenő mértékben, de továbbra is bipoláris.

Az utolsó jugoszláv népszámlálás adatai arról tanúskodnak, hogy a településhálózat közel tökéletes rang-nagyság eloszlást vett fel. Ez egyrészt Belgrád, a tagköztársasági központok és a jugoszláv városok bizonyos körének fejlődése (iparvárosok, mint Zenica, Tuzla, Kragujevac, Split, illetve a „déli” városok, mint Pristina, Prizren, Kumanovo, Bitola stb.), másrészt a történelmi központi települések (pl.: Szabadka, Pula, Zombor, Eszék, Zenta stb.) relatív visszafejlődése révén (1921-ben a 25 legnépesebb városból 11 a Vajdasági, míg 1991-ben csak 4) következett be. Ez az eloszlás, ha más nem, azt mindenképpen jelzi, hogy a korábbi egyenlőtlen, policentrikus területi szerkezet helyét egy egyértelmű centrummal, de erős és fejlett regionális központokkal jellemezhető területi struktúra váltja fel.

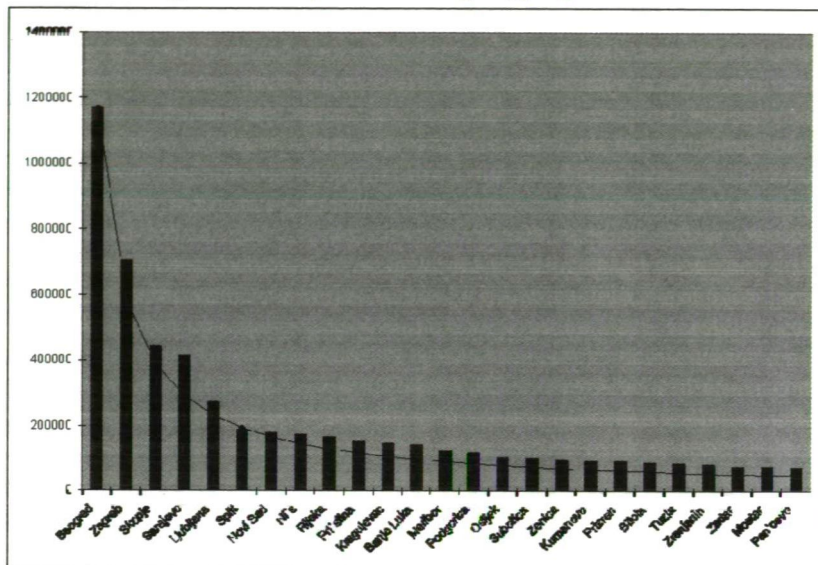
3. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 1961-ben

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

Jugoszlávia felbomlásának egyik fontos következménye a település- és városhálózat hierarchiájának gyökeres átalakulása. Korábbi szövetségi köztársasági székhelyek emelkedtek nemzeti fővárosokká (Zágráb, Szarajevó, Skopje stb.), a jugoszláv települési hierarchia harmadik vonalából léptek elő városok meghatározó regionális központokká (Split, Nis, Tuzla stb.). A városok a megváltozott futású államhatárok miatt is jelentős átalakuláson mentek keresztül: korábbi kooperációk szakadtak meg, vonzáskörzetek és központok kerültek külön államokba,⁴ a határmentiség a térség egyik meghatározó elemévé vált.

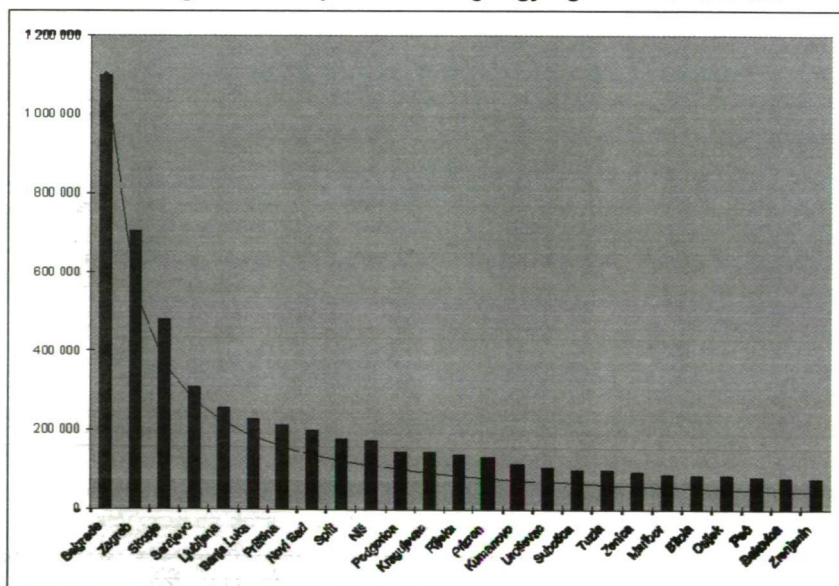
4. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 1991-ben

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

Mindezt a rang-nagyság görbe változásaiban is nyomon követhetjük. Megfordul a trend, és ha együttesen kezeljük az egykori Jugoszlávia településeit, láthatjuk, hogy Belgrád szerepe csökkenésnek indul, a fővárossá váló egykori köztársasági székhelyek pedig a fejlődésükhöz szükséges erőforrások bővülésével párhuzamosan növekedésnek indulnak. Ezáltal megbomlik a rang-nagyság egyensúly a térség városai között.

5. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

A becsült adatok forrása: Stefan Helders www.world-gazetteer.com c. honlapja honlapja

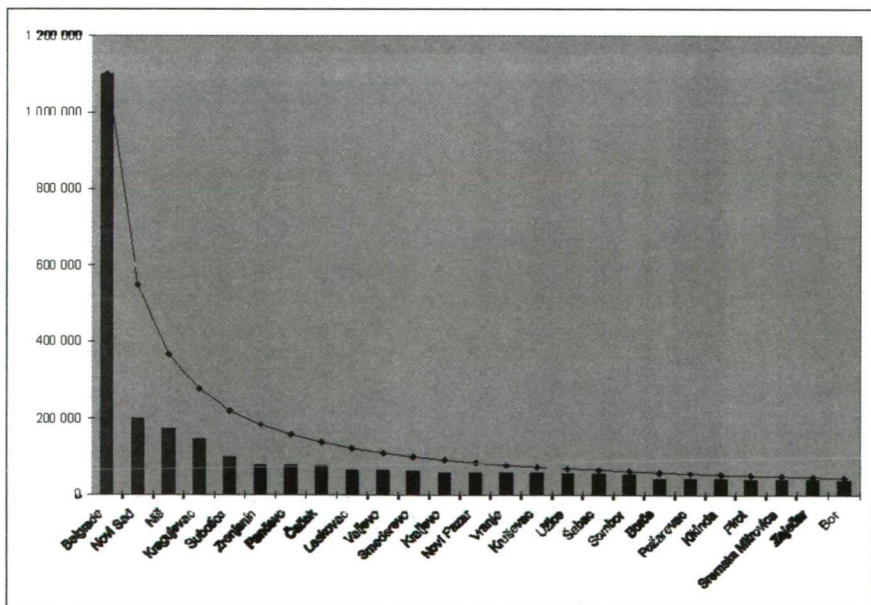
Természetesen a délszláv állam több hullámban történő felbomlása önálló államokat és így önálló, nacionalizált városhálózatokat eredményezett. Ezen új államok új városhálózatainak elemzésénél három alaptípust határozhatunk meg. Alapvető jellemző a monocentriskusság, különbség mutatkozik azonban annak altípusaiban. Az első, klasszikus csoportba tartozik Szerbia, Horvátország és Macedónia városhálózata, ahol a főváros domináns demográfiai súlyt képvisel (ez a három település a térség három legnagyobb városa is egyben). Mind Belgrád, mind Zágráb jugoszláv keretek között nőtt nagyra, méreteik nem a 20. század végén létrejött kis államaik méretéhez igazodnak. A magyarországi helyzethez hasonlóan az államterület csökkenése okozta relatív súlyuk megnövekedését.

Bosznia-Hercegovina városhálózatának rang-nagyság eloszlása tökéletesen tükrözi az állam politikai földrajzi megosztottságát. A városhálózat bipoláris, a két entitás két központja uralja a városhálózatot, mögöttük egy az ideálshoz közelítő esésű görbét figyelhetünk meg, a politikai megosztottság tehát a városhálózatot is polarizálta.

A klasszikusan monocentrikus és a bipoláris között helyezkedik el Szlovénia és Montenegró városhálózata, melyek monocentrikusak ugyan, de a főváros mögött demográfiailag erős második városok találhatók (Maribor, Nikšić). Mindkét esetben szerepet játszik a főváros viszonylag kis mérete és az országok hagyományos kétközpontúsága. Míg ez Szlovénia esetében történeti gyökerű, addig Montenegrónál a szocialista iparosítás során alakult ki.

Az egyetlen jugoszláv utódállam, ahol nem monocentrikus a városhálózat Koszovó. Ennek több magyarázata is lehet. Az egyik az adatok nagyfokú bizonytalansága. Koszovó esetében még a hivatalos becslésekkel is óvatossággal kell bánnunk, hiszen 1981 óta egy hivatalos népszámlálás volt, de az albánok azt is bojkottálták. A másik a lakosság gyors reprodukciója és az a tény, hogy a közelmúltig a közigazgatási székhely a szerb közigazgatás központját jelentette, a gazdasági fejlettsége és ezen keresztül a lakosságvonzó képessége alacsony volt. ebben a függetlenedés és egy esetlegesen beinduló gazdasági fejlődés jelentősen változtathat.

6. ábra. Szerbia településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

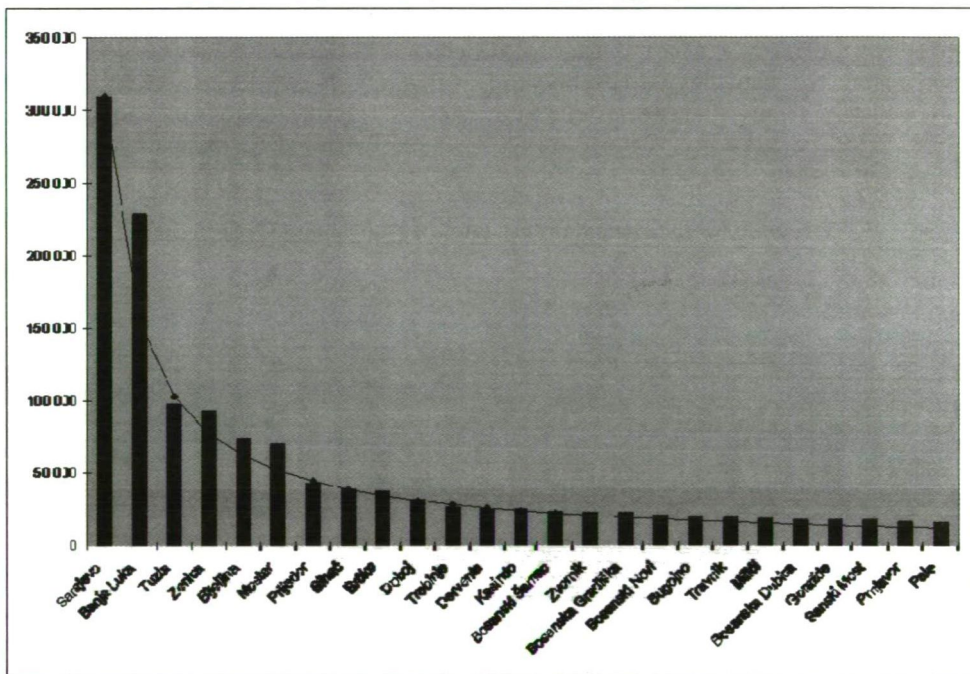
A becsült adatok forrása: Stefan Helders www.world-gazetteer.com c. honlapja honlapja

Összegzés

A délszláv állam kialakulásakor, történeti okok miatt rendkívül policentrikus településhálózatot örökölt, mely fennállása során folyamatosan haladt az Auerbach-törvény szerinti kiegyensúlyozott településhálózat irányába. Ez a trend 1991-ben megfordult, ekkortól az egykori jugoszláv városhálózatra ismét az erősödő többközpontúság a jellemző, mely mögött az államosodási folyamatok és azok következményei állnak. Az utódállamok mindegyike (Koszovó kivételével) monocentrikus városhálózatot örökölt, ahol jelentős a legnagyobb város túlsúlya. A monocentricitáson belül azonban több altípust is megkülönböztethetünk. A rang-nagyság analízis is alátámasztja azon véleményünket, mely szerint a politikai földrajzi változások (jelen esetben Jugoszlávia dezintegrációja és az államosodás) a legjelentősebb településhálózat-formáló erő.

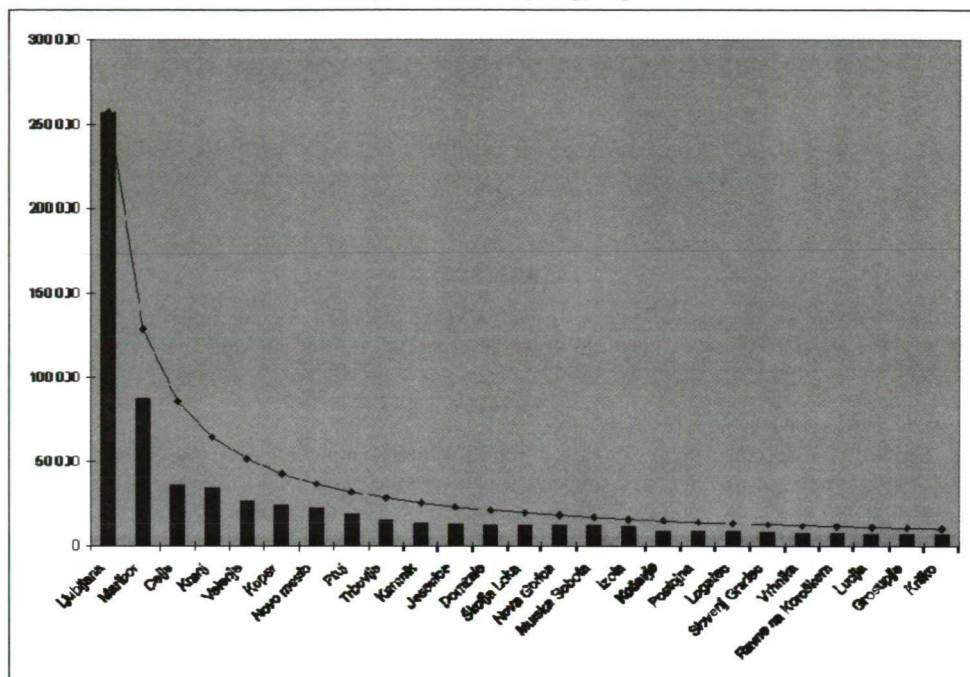
Továbbá Jugoszlávia példája is igazolja, hogy felbomló államok esetében (legyenek azok föderációk, vagy birodalmak) az utódállamok körében nagy eséllyel jönnek létre monocentrikus, sőt vízfej-szerű (primate city) központtal bíró városhálózatok. Ennek fordítottjaként, egy több történeti régióból felépülő államnagobb eséllyel lesz policentrikus városhálózatú, ahol a központosítás hatására az Auerbach téziszhez hasonló városhálózati rang-nagyság eloszlás alakul ki.

7. ábra. Bosznia-Hercegovina településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

A becsült adatok forrása: Stefan Helder www.world-gazetteer.com c. honlapja

8. ábra. Szlovénia településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

A becsült adatok forrása: Stefan Helders www.world-gazetteer.com c. honlapja

JEGYZETEK

1. Haggett P. (2006): Geográfia. Globális szintézis. Budapest. 428. old, Cséfalvay Z. (1994): A modern társadalomföldrajz kézikönyve. Ikva Kiadó. Budapest. 307–309. old.
2. Cséfalvay Z. (1994): A modern társadalomföldrajz kézikönyve. Ikva Kiadó. Budapest. 307–309. old.
3. Hardi T.–Pap N. (2006): Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. LOMART Kiadó. Pécs. 245–246. old.
4. Erdősi F. (2005): A Balkán közlekedése. – Balkán Füzetek no. 3. Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. PTE. Pécs. 29. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Cséfalvay Z. (1994): A modern társadalomföldrajz kézikönyve. Ikva Kiadó. Budapest. 366 old.
- Erdősi F. (2005): A Balkán közlekedése. – Balkán Füzetek no. 3. Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. PTE. Pécs. 124. old.
- Haggett P. (2006): Geográfia. Globális szintézis. Budapest. 839 old.
- Hardi T.–Pap N. (2006): Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. LOMART Kiadó. Pécs. 241–252. old.